

ЭЖИНІЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ ТАБУ ХӘМ ЭВФЕМИЗМЛЕР

Г.Карлыбаева

Г. Жалғасбаева

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13283663>

Аннотация. Мақалада ққ классик шайыры Әжинияз (1824-1878) дәретпелери тилинде табу хәм эвфемизмлер үйренілген.

Таяныш сөзлер: табу, эвфемизм, лексика, семантика, поэтика, стиль.

TABU AND EUPHEMISM IN THE WORK OF AJINIYAZA

Abstract. In this article, tabus and euphemisms in the works of the classic Karakalpak poet Ajiniyoz (1824-1878) are organized.

Key words: Tabu, euphemism, vocabulary, semantics, poetics, style.

ТАБУ И ЭВФЕМИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЖИНИЯЗА

Аннотация. В данной статье систематизированы табу и эвфемизмы в творчестве классика каракалпакского поэта Ажинияза (1824-1878).

Ключевые слова: Табу, эвфемизм, лексика, семантика, поэтика, стиль.

Әжинияз Қосыбай улының әдебий дәретпелери қарақалпақ жазба әдебияты хәм миллий әдебий тилинің тарийхында айрықша орынды ийелейди. Қайсы миллий тилди алып қарасақ та, оның тийкарын салыўға, раўажландырыўға себепши болатуғын тулғалар сыпатында, сол әдебий тилдің қәлиплесиў, раўажланыў тарийхында өз шығармалары арқалы үлкен хызмет атқарған сөз шеберлери тилге алынады. Мәселен, өзбек әдебий тили тарийхында Наўайының, түркмен әдебий тилине байланыслы Мақтымқулының, қазақ әдебий тили тарийхында Абайдың атлары аталады. Ал, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиўинде, әлбетте, Әжинияздың орнын айрықша атап өтиўге болады.

Әжинияз өз заманының жетик сөз шебери болып, сол дәуирдеги қарақалпақ тилинің оғада бай лексикалық, семантикалық-стильлик мүмкиншиликлерин терең өзлестирген хәм олардан шеберлик пенен өз орнында пайдалана билген. Әжинияз шайырдың әдебий дәретпелеринің поэтикалық тилине бақлаў жүритиўде оның халықлық тил байлықларынан пұқта пайдаланғанлығы, халықлық тил оның дәретпелеринің тийкарғы куралы сыпатында хызмет атқарғанлығы, хәр қандай образлылық, тәсир етиўшилиқ сол тил байлықларының шебер қолланылыўында екенлиги айқын көринеди.

Әжинияз – сөз таңлаў хәм мәнилик жақтан сөзлерди байытып қолланыўда, оны көркем сүүретлеў куралына айландыра билиўде өз шеберлигин көрсеткен әжайып көркем сөз устасы. Шайыр шығармаларының тили – қарақалпақ тилинің сөзлик курамына тийкарланған образлы, көркем тил. Онда улыўма қарақалпақ әдебий тилиндеги түрли лексикалық қатламларға тән бирликлер кең пайдаланылған. Оның шығармаларының тили қарақалпақ жазба әдебий тилинің пайда болыў хәм қәлиплесиў өзгешеликлерин, басқышларын үйрениўде үлкен дерек сыпатында хызмет етеди. Мақалада Әжинияз шығармалары тилинде қолланылған табу хәм эвфемизмлерди үйренемиз.

Қарақалпақ тилинің ертеректеги рауажланыу дәуиринде турмыста қандай да себеплерге байланыслы (урп-әдетлер) анау я мынау сөзди қадаған етиуден пайда болған

сөзлер ушырасады. Бундай қадаған етиуден келип шыққан сөзлер Қарақалпақ тил билиминде табу сөзлер деп аталады.

Қарақалпақ халқында басқа шаңараққа келин болып түскенде келинлерге күйеуиниң ата-анасының, туысқанларының атын айтыўға рухсат етилмейди. Бул дәстүр халық санасына соншелли сиңип кеткен, буны барлық келиншеклер мойынлайды, итибарға алады.

Әжинияз шығармаларында бул дәстүр тийкарында пайда болған көплеген атамаларды гезлестиремиз. Мысалы:

Анаң Хатирадур, *жеңгеңиз* – Айгүл,
Мәжнүн етип ақлым алдың, Бийбигүл [2,30]
Арадағы әйлеп жүрген *жеңгеси*,
Қыз-жигитти абырайлы етер сөз билән [2,82]
Яранлар ақырның келини болмас,
Енеси сөз айтса, келини қылмас,
Енеси от яқар, келини турмас,
Күн шыққанда зордан турса керәкти [2,188]
Пазылбектиң атасы йоқ,
Мендин башқа панасы йоқ,
Ғамхор болар *енеси* йоқ,
Пазылды саған тапсырдым [2,157].

Мысаллардағы *жеңге*, *ене* сөзлери халық турмысында жүдә кең көлемде таралыў мүмкиншилигине ийе болып, олар жаңадан түскен келинге өз күйеуиниң туысқанлары, жақын-жуўықларының т.б. атын айтыў гүна деген түсиниктен келип шыққан.

Сондай-ақ, шайырдың «Қуба қуш» қосығында мынадай қатарлар бар:

Атаң туйғын, *енең* лашын,
Қаршыға жийен қардашың,
Енең туйғын, *атаң* сунқар,
Сени көрсе титирер аўлар [2,56]

Бул қосық қатарларындағы *енең*, *атаң* сөзлери аўыспалы мәниде қолланылып образлылық, экспрессивлик мәнилерге ийе болып тур.

Заттың ямаса кубылыстың, сондай-ақ, хәрекеттиң туурыдан-тууры айтылмастан сыпайы турде екинши сөз ямаса сөзлер менен айтылыуы эвфемизм деп аталады.

Шайырдың дөретпелери тилинде қарақалпақ тили лексикасының байлығынан дерек бериўши тийкаргы белгилердин бири есапланатуғын эвфемизм сөзлер де көплеп ушырасады. Шайыр шығармалары тилинде эвфемизмлер көпшилик жағдайда адамның қуўанышы ямаса күйиниши, қайғы хәсирети т.б. қандай да формаға байланысly болып келген сезимлерди сәйкес лексикалық бирликлер арқалы белгили дәрежеде сыпайылап, нәзик шеберлик пенен жеткерий мақсетинде қолланылған:

Хош аман бол, Нағметулла, бир *қозым*,
Көңлимниң қуўанышы, жигерийбәндим [2,146].

Келтирилген қосық қатарындағы *қозым* сөзи «улым» деген мәнини аңлатады. Ерте ўақытларда дәстүр бойынша туўылған баланың атын тиккелей атамай жамантай, туўматай, қозы хәм т.б. сөзлер менен атаған.

Мәўит олсаң ийманың болғай йолдашың,
Ғамхорым атажан, қолың бер имди [2,164]
Кимсе шәхйид болды, жандын айрылды [1,37].

Бул қосық қатарларындағы *мәўит олсаң, шәхйид болды, жандын айрылды* сөз дизбеклери эвфемизмлик қәсийетке ийе болып, «өлиў, қайтыс болыў» деген пикирди сыпайы түрде баянлап тур. Шайырдың қосықларында усы сөз этирапында түрлише дизбеклердің қолланылыўын көремиз:

Мың да бир ырзаман, ата, мен сендин,
Келурмән, *шықмаса жаным бул тәндин* [2,141]
Жан барда қаза бар, ырза бол мендин,
Ғамхорым атажан қолың бер имди [2,142]
Қалыс сәламымны йеткүр сән мендин,

Келурмән *шийрин жан шықмаса тәндин* [2,151], – деген қатарлардағы *шықмаса жаным бул тәндин, жан барда қаза бар* сөз дизбеклеринде де эвфемизмлик мәни аңлатылып, шайырдың пикирди сыпайы түрде баянлағанын көремиз.

Жуўмақластырып айтқанда, Әжинияз шығармалары тилинде табу эвфемизмлер шайыр тәрәпинен эстетикалық талаптарға сәйкес оғада дурыс хәм үлкен шеберлик пенен қолланылған.

REFERENCES

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.
2. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Илим, 2014. – Б.7.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994.
4. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкис, Қарақалпақстан, 2017.